
Bir AB Hukuku İlkesinin Fikir Kaynakları: Totaliterizme Karşı “Subsidiarity”

Bilal Canatan

Türkçeye “yerellik ilkesi” (Keleş, 1998: 146), “ikame ilkesi” (Karluk, 1998: 51; DTM, 1999: 44) ya da “yardımcı (ikameci) devlet ilkesi” (İnan, 1998: 91) olarak tercüme edilen ve Avrupa dillerindeki karşılığı “principle of subsidiarity”, “principe de subsidiarité”, “Subsidiaritätsprinzip” olan ilke, 7 Şubat 1992 tarihinde Maastricht’te imzalanan Avrupa Birliği Kurucu Sözleşmesi’yle Avrupa Birliği terminolojisine girmiştir ve AB ile üye ülkeler arasındaki ortak yetki alanlarında AB’nin ancak üye devletlerin gereken faaliyette bulunamayacak durumda olması ve söz konusu alanın Avrupa Birliği müdahalesiyle daha etkili olarak düzenlenebilecek olması durumunda eyleme geçmesini öngören bir ilkedir. İlke üye devletlerin önceliğine vurgu yapmak suretiyle, üye devletleri Avrupa Birliği’nin muhtemel aşırı müdahalelerine karşı korumayı amaçlamaktadır.

“Subsidiarity” ilkesinin kökenleri araştırıldığında karşımıza Aristo’dan Akınlı Thomas’a, federalist Althusius’tan liberal devlet düşüncesine uzanan bir çizgi çıkar (Canatan, 2001: 10-23). Ancak Avrupa düşünce tarihinde “subsidiarity ilkesi” ilk olarak 1931 yılında, Papalık tarafından toplumsal konularda Katolik kilisesinin resmi görüşünün açıklandığı “Quadragesimo Anno” bildirgesinde açıkça yer almış ve “kişiliğin korunması” ve “dayanışma” ilkeleri ile birlikte kilisenin toplum öğretisinin temellerinden biri olarak kabul edilmiştir. Kilise, ilkeyi toplumsal işlerde önceliğin bireye en yakın kurumlara veya gruplara ait olması; üst düzeydeki kurumların ancak alt düzeyin yetersiz kalması halinde ve sadece yardım amacıyla müdahale etmesi anlamında kullanmıştır. Katolik kilisesinin kabul ettiği biçimiyle “subsidiarity” ilkesi, devlet merkeziliğine ve totaliterizmine karşı daha küçük toplumsal birimleri ha-

---

Araş. Gör., Kırıkkale Üniversitesi, İİBF, Kamu Yönetimi Bölümü.

Liberal Düşünce, Cilt:10, No:38-39, Bahar-Yaz 2005, s. 135-147.

reket serbestisine ve sorumluluğa kavuşturmayı amaçlamaktadır.

İlkenin 1931 yılında ifade edilmesi bir rastlantı değildir. Bu tarihte Avrupa'nın bir bölümü totaliterizmin değişik versiyonlarının hakimiyeti, diğer bir bölümü de tehdidi altındadır. Rusya'da komünizm, iktidarını pekiştirmiş; İtalya'da faşizm, iktidarı ele almıştır. Almanya'da da nazilerin iktidar yürüyüşü olanca hızıyla devam etmektedir. Proleteryanın diktatörlüğü, devlet ya da üstün ırk düşünceleri üzerine inşa edilen bu ideolojiler bireye, bireyciliğe ve bireye yakın ara gruplara kuşkuyla bakmakta; sadece siyasi değil aynı zamanda sosyal, kültürel ve ahlaki konularda da değerler ve davranış kuralları ihdas ederek din müessesesi ile rekabete soyunmaktadır. Mevcut bir dini temsil eden ve kendisi de, en azından ara grup olarak tanımlanabilecek, müstakil bir kurum olan Kilise bu şartlarda "subsidiarity" ilkesini gündeme getirerek bireyin ve kilise de dahil olmak üzere bireye yakın ara grupların önceliğini vurgulamak istemiştir.

Bu makalede önce "subsidiarity" teriminin Türkçeye tercümesinde karşılaşılan sorun sosyal bilimler metodolojisi açısından ele alınacak, sonrasında ilkenin yer aldığı temel metinler aktarılacak, son olarak da ilkenin içeriği üzerinde durulacaktır.

I. "Subsidiarity" Teriminin Tercümesi İçin Bir Çıkış Yolu Olarak Kavramlar Tarihi "Begriffsgeschichte" Disiplini

"Subsidiarity" terimi için farklı disiplinlerde farklı karşılıklar önerilmektedir. Kilise öğretisinde "üst düzey toplumsal birimlerin alt düzeyler bir işi yeterli düzeyde görebildiği ölçüde müdahale etmemesi ve sadece alt düzeyler yetersiz kaldığında, yardım amacıyla sınırlı olmak şartıyla müdahale etmesi" anlamında "bireye yakınlık" olarak ifade edilebilecek olan ilke, Avrupa Birliği uzmanları tarafından AB'nin üye devletlere karşı ikincil (talî) oluşunu ifade amacıyla "ikame" ya da "yetki ikamesi" olarak kullanılmaktadır. İlkenin Avrupa Birliği kurucu sözleşmesinde yer bulmasından sonra, orada ulusüstü düzeyde kullanılan bu kavramı devletler bünyesinde yerel yönetimleri güçlendirmek amacıyla kullanmak isteyenler de "yerellik ilkesi" ifadesini ön plana çıkarmaktadırlar.

Şu durumda aynı terim için farklı disiplinlerde farklı karşılıklar önerilmesinin bilimselliğinden kuşku duymamız mı gerekir? Tam aksine. Bu yaklaşım aslında temel siyasal ve sosyal kavramları, bu kavramların içinde olduğu özgün şartları dikkate alarak tanımlamayı amaçlayan "Begriffsgeschichte" disiplininin somut bir uygulamasını teşkil etmektedir. Bir terimi, sadece yazımı aynı kalmaya devam ettiği için, her şartta aynı tanımlamaya veya yabancı bir sözcükse her şartta aynı ifadeyle tercüme etmeye gerek ve imkan olmayabilir. Anlamların tarihselliğini "*Geschichtlichkeit der Bedeutung*" (Stierle, 1979: 175-190) savunan sosyal bilimciler tarafından benimsenen "Begriffsgeschichte" (Kavramlar Tarihi) disiplininde, temel siyasal ve sosyal kavramların farklı tarihî ve politik şartlarda taşıyabileceği farklı anlamlar araştırılmaktadır.

Almanya'da Joachim Ritter başkanlığında hazırlanan "Historische Wörterbuch

der Philosophie” ve Otto Brunner, Werner Conze ve Reinhart Koselleck’ten oluşan ekibin başkanlığında hazırlanan “Geschichtliche Grundbegriffe”, bu metodun klasik eserleridir. Kant’taki bilginin evrensel kategorilerine karşı Hegel’in benimsediği bilginin tarihselliği yaklaşımı ve iki Dünya Savaşı arasındaki ve Savaş sonrasındaki egzistansiyalist akımın savunduğu “var oluşun ve belli bir şekilde oluşun tarihselliği (Geschichtlichkeit des Daseins und Soseins)” düşüncesi ile benzerlik gösteren “Kavramlar Tarihi” disiplininde, politik kavramların somut politik durumların ürünü olduğu, dolayısıyla somut şartlar ve tarihi çerçeve içinde ele alınması gerektiği düşünülmektedir. Yapılan araştırmalar, aslında bilimsel yaklaşımda mevcut bir durumu objektif olarak ifade etmesi beklenen kavramların, temel politik kavramlar söz konusu olduğunda, geleceğe dair beklentilerin yüklendiği birer araç halini aldığını göstermektedir. Bu kavramlar, tanımlamadan önce var olan olay ve olguları, yani mevcut ‘hâl’i ifadeden çok, ulaşılmak istenen ‘hâl’i yani istikbâli ifade eder hale gelmiştir. Bilimsel metoda göre “Zustandsbegriffe (Hâli ifade eden kavramlar)” olması gereken kavramlar, gerçekte “Zukunftsbegriffe (Geleceğe yönelik kavramlar)” veya “Kampfbegriffe (Mücadele kavramları)” şeklini almaktadır (Koselleck, 1979: 24).

Bu metod hem “subsidiarity” teriminin tercümesindeki farklılıkların hem de Katolik Kilisesinin bu ilkeye yüklediği spesifik anlamın anlaşılmasında bir çıkış noktası teşkil edebilir. Öncelikle tercüme farklılıklarını kısaca ele almak istiyoruz: İlkenin Avrupa Birliği *contexte*’inde ikame ilkesi olarak anlaşılması gayet doğaldır. Subsidiarity ilkesi burada karşımıza hükümetlerarası bir Avrupa ile federal bir Avrupa arasında yeni bir entegrasyon düzeyinin formülü ve egemenlikçiler ile Avrupalılar arasındaki uzlaşmanın adı olarak çıkmaktadır. ‘Federalizm’i devlet-altı federe birimlerin oluşturulması ya da güçlendirilmesi olarak anlayan Kıta Avrupası yaklaşımından farklı olarak, ‘federalizm’i devlet-üstünde bir federal birlik kurulması ya da üye devletlere nazaran federal birliğin güçlendirilmesi olarak değerlendiren Anglo-Sakson geleneğin temsilcisi olan İngiltere başta olmak üzere bazı üye devletlerin Avrupa bütünleşmesine karşı çekincelerini ortadan kaldırmak amacıyla bir uzlaşma formülü olarak “subsidiarity” ortaya çıkmıştır. Bu ilkeyle, üye devletlerin eylem önceliği vurgulanmakta, Avrupa Birliği’nin sadece üye devletlerin yetersiz kalması halinde, yani ikincil olarak, onları ikame edebileceği ifade edilmektedir.

Yerel yönetimlerin özgürlüklerini savunanlar ise Avrupa bütünleşmesinde de kullanılan bir kavrama sarılarak, güttükleri davada yeni bir meşruiyet zemini bulduklarını düşünmekte; bu terimi, AB yapılanmasında yerel yönetimlere herhangi bir güvence getirmediği halde, kendi beklentilerine uygun olarak “yerellik ilkesi” şeklinde tercüme etmektedirler. Bu, sadece Türkiye’ye özgü bir durum değildir ve 2003 Martında yapılan bir anayasa değişikliği ile yerel özgürlükleri güçlendirmeyi amaçlayan Fransa’da, yerel yönetimlerin görev ve yetki alanlarıyla ilgili anayasa maddesi aslında AB’dekenden çok farklı olduğu halde aynı ilkenin iç hukuka aktarılmış hali olarak takdim edilmektedir (Les éditions des Journaux officiels, 2003: 31).

Biz, böyle bir partizan tavır içinde olmamakla birlikte, ‘subsidiarity’ teriminin git-

tikçe artan bir şekilde “bireye yakınlık ve yerel yönetimlerin özerkliği” ile ilişkilendirildiğini tesbit ederek, bu konuyu ele alan kitabımızda “subsidiarity” için “bireye yakınlık” anlamında “yerellik ilkesi” tercümesini önermiştik. Ancak bu kullanımın başlıca iki soruna neden olduğu görülmektedir. Öncelikle “yerellik” sözcüğünün, aslında “subsidiarity” sözcüğünün anlamını tam olarak karşılamadığı açıktır. “Subsidiarity”, “subsidiarité” ya da “Subsidiarität” sözcüklerinin kökü olan “subsidium”, latince “yardım, destek” anlamına gelir. Aslında askeri bir terimdir ve “sadece ihtiyaç anında savaşa katılan ihtiyat birlikleri, yedek birlikler” için kullanılır. Görüldüğü gibi bu sözcükte “yardım”, “ikincil (talî) olmak” anlamları ön plandadır. Dolayısıyla, “yerellik” tercümesi subsidiarity’nin bazı contexte’lerdeki spesifik anlamını karşılıyor olsa da sözcüğün esas anlamı konusunda yanıltıcı etki yapmaktadır. Öte yandan, “yerellik” teriminin “subsidiarity” ilkesinin ıstılahi anlamı açısından da yetersiz kaldığını görmekteyiz. Örneğin Avrupa Birliği’ndeki “subsidiarity” ilkesi AB ile üye devletler arasındaki ortak yetkilerin kullanımını düzenlemektedir ve şu an için yerel yönetimlerle ilgisi yoktur. Katolik kilisesinin savunduğu subsidiarity ilkesi de bireye yakın kurumların önceliğini savunmakla birlikte sadece yerel yönetimlerle sınırlı değildir. Aile, dini kuruluşlar, meslek kuruluşları, vb. kurumlar da bireye yakınlıkları ölçüsünde dikkate alınmaktadır. Dolayısıyla ıstılahi açıdan da “yerellik” kullanımı yanıltıcı etki yapabilir.

Bu nedenle biz, bu ilkeyi sözcük olarak yabancı dildeki şekliyle kullanıp, ele aldığımız alana göre ıstılahi anlamı için önerilen karşılığı da parantez içinde vermek yoluna gideceğiz. Yabancı dilden alınacak sözcük için (İngilizce daha yaygın olarak bilindiği için) “subsidiarity” veya (Türkçe okunuşa daha uygun olduğu için Fransızca’daki) “subsidiarité” arasında bir tercih yapılabilir. Bu makalenin konusu olan Katolik kilisesi öğretisiyle ilgili olarak önerdiğimiz Türkçe karşılık ise “ikincillik, yardım” sözcükleri olacaktır. Çünkü “subsidiarity” ilkesi burada “toplumsal ya da siyasal işlerde eylem önceliğinin (bireye yakın) alt birimlere ait olması ve üst düzeylerin sadece yardım amacıyla, ikincil olarak müdahale etmesi” anlamında kullanılmaktadır. İlkeyi doğrudan devletle ilişkilendirerek “ikincil/yardımcı devlet” çevirisini kullanmak siyaset felsefesi açısından daha anlamlı olabilirdi. Kilisenin hedefi de aslında (totaliter) devletin sınırlanmasıydı. Ancak Kilise, bu ilkeyi genel bir felsefe ilkesi olarak formüle etmiş; bireyden devlete uzanan bütün toplumsal, dini, mesleki, siyasal kurumları bir piramit şeklinde düşünerek, sadece devletin değil her sahada üst düzey kurumların alt düzey kurumlara göre ikincil/yardımcı olarak eylemde bulunması gerektiğini ifade etmiştir.

Subsidiarity ilkesinin tercümesi problematiği çerçevesinde tanıtmaya çalıştığımız Kavramlar Tarihi Disiplini sadece terminoloji konusundaki tercihimize ışık tutmakla kalmayıp, Katolik Kilisesinin bu ilkeye yüklediği anlamı ve ilkeyi ön plana çıkarma nedenlerini anlamamızda da bize yardımcı olabilir. Temel siyasal ve sosyal kavramların birer mücadele kavramı olduğunu vurgulayan bu metod bizim makalemizi de anlamlı kılmaktadır. Kilisenin toplumsal öğretisi, ancak kiliseyi bu pozisyonu al-

maya iten şartlar çerçevesinde anlaşılabilir.

II. Subsidiarity (İkincillik/Yardım) İlkesinin Katolik Kilisesi Tarafından Tanınması

Subsidiarity ilkesi, ilk olarak 1931 yılında Katolik kilisesinin toplumsal konularda resmi görüşlerini içeren “Quadragesimo Anno” bildirgesinde açıkça yer almıştır.¹ Ancak 1891 yılındaki “Rerum Novarum” bildirgesi bunun ön hazırlığı olarak değerlendirilebilir.² Zaten “Quadragesimo Anno” sözcük anlamı olarak kırkıncı yıl demektir ve 1891’deki “Rerum Novarum – Yeni Düzen” bildirgesinin kırkıncı yılı münasebetiyle yayınlanmıştır (Katholische Tat-Verlag, 1931). Dolayısıyla kilisenin kabul ettiği anlamıyla subsidiarity ilkesini irdelemeden önce bu iki bildirgenin ortaya çıkışından ve konumuzla ilgili mesajlarından söz etmekte yarar vardır.³

1. Rerum Novarum Bildirgesi (1891)

Rerum Novarum Bildirgesi 19. yüzyıldaki endüstrileşme çağında ortaya çıkan ağır çalışma şartları, çarpık gelir dağılımı, işçi hareketleri ve benzeri nedenlerden kaynaklanan toplumsal çalkantılara bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Endüstriyel gelişme ve teknik yenilikler, yeni üretim ilişkilerini ve sosyal yapıyı da beraberinde getirmekte, az sayıdaki kapital sahibiyle çoğunluğu oluşturan işçiler sınıfı arasında bir uçurum oluşturmaktadır. Hürriyet ve mülkiyet taraftarı görüşlere karşı oluşan sosyalist hareket işçileri etkilemekte, bu da mülkiyet düşmanlığına, özel teşebbüsün sınırlanmasına ve (eşitliği sağlamak amacıyla) hayatın her alanının devlet kontrolüne verilmesine kadar gidecek tekliflerin yapılmasına sebep olmaktadır. Düşünce hayatına Genç Hegelciler arasında katılan Marx her ne kadar komünist toplumda sınıfların ortadan kalkmasıyla devlete gerek kalmayacağını söylemekteyse de ekonomi, siyaset, toplum ve eğitim konularında önerdiği totaliter çözümlerle ilk ustasının “kollektif varlığın bireye göre üstünlüğü” fikrine sadık kalmış gözükmektedir.

Rerum Novarum, bu düşüncelere karşı öncelikle bireyi savunmaktadır. “Akılla ve ruhuyla hayvanlardan farklı olan insan, bu üstünlüğü sayesinde hayatta karşılaşılabileceği bir çok sorunun üstesinden gelebilir. İrade ve sorumluluk sahibidir. Akıl ve mantığıyla ihtiyaçlarının tatmini için doğayı kullanarak devamlı çalışır ve kendisi-

¹ Protestanlar da subsidiarity ilkesini sahiplenmekte ve henüz 1571 yılında Reformcu-Kalvinist Emden kentinin, Katolik merkezîliğine ve baskılarına karşı yerel yönetimlerin (belediyelerin) özerkliğini savunan bir belgede subsidiarity ilkesine çok yakın ifadelerle yer verdiğini söylemektedirler. Ancak bu belgede “Subsidiarität” terimi geçmemektedir.

² Papalık tarafından belli konularda kilisenin resmi görüşünü bildirmek amacıyla yayınlanan bildirge, genelge ya da tamimler, latince de Epistula encyclica veya Litterea encyclica olarak ifade edilir. İlk zamanlarda, kardinal bildirgelerine mahsus olan “encyclica” tabiri daha sonra, özellikle 7. yy dan sonra Papalık bildirgeleri için kullanılmış, 18. yy dan itibaren de encyclica hazırlamak bir teamül haline gelmiştir. Hem din adamlarına hem de tüm katolik dünyasına hitap eden bildirgelerde son zamanlarda tüm insanlığa hitap edilir olmuştur. Genellikle latince hazırlanan bildirgeler başka dillere de tercüme edilmektedir; bildirgeler başlangıçta yer alan sözcüklere göre anılır. Bildirgeler din ve ahlak konularını ele alabileceği gibi Katolik kilisesinin Toplum, Devlet ve Bilim öğretilerini de içerebilir.

³ Söz konusu bildirgeler konusunda Türkçe kaynak olarak Edward McNall Burns’ün Çağdaş Siyasal Düşünceler 1850-1950’den yararlanılabilir. Çeviren Alaeddin Şenel, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1984, s. 361-364.

ni geliştirir.” Dolayısıyla sosyalistlerin önerdiği gibi her meselede devletin yardımına başvurmaya lüzum yoktur. Çünkü prensip olarak, insan kendine yeter. Üstelik insan, devletten öncedir, kendi varlığını devam ettirme hakkına devletten ziyade sahiptir.

Bundan sonra ailenin savunmasına geçilmektedir. Bunun özel bir anlamı vardır, çünkü sosyalist öğretide ailenin kimi işlevlerini (çocukların eğitimi gibi) ya da kimi haklarını (mülkiyet hakkı gibi) aileden alıp topluma ve devlete vermeyi önerenler olmaktadır. Bunlara karşı, ailenin kutsallığı dinsel ve doğal hukukla açıklanmakta, “doğanın verdiği hakkı hiçbir pozitif kanun alamaz” denmektedir. Hem fikir hem madde şartlar açısından bakıldığında aile siyasal toplumdan (devletten) daha öncedir, doğaya daha yakındır; dolayısıyla onun hak ve ödevleri de öncelikli olmalıdır. Devletin, aile ve ev içine müdahalesine karşı çıkılmakla birlikte, aile açık bir ihtiyaç hali içindeyse ve hiçbir şekilde kendi sorumluluklarını yerine getiremeyecek (kendi kendisine yardım edemeyecek) kadar endişe verici bir durumdaysa devletin yardım elini uzatmasının uygun olacağı belirtilmektedir. Ancak devlet müdahalesinin sınırları vardır: Devlet, birey ve ailenin hak ve sorumluluklarını kendi üzerine almaz, bireyleri ve aileyi haklarını kullanabilecek ve sorumluluklarını yerine getirebilecek hale getirir ve o noktada durur. Bu sınırı aşması halinde doğal hukuka, hakkaniyete karşı gelmiş olur. Dolayısıyla ailenin mülkiyet hakkı da çocukların eğitimi sorumluluğu da aileden alınarak devlete veya topluma verilemez.

Rerum Novarum sivil toplumun diğer kurumlarının da devletin aşırı müdahalelerinden korunmasını istemektedir. Devletin bütün özel alanı kapsamaması insanları üretkenlikten uzaklaştırır, köleleştirir. Bu, devletin kendi asli görevlerini yerine getirmesine de engel olur. Meslek birlikleri, sendikalar ve kooperatiflerin insanların karşılıklı yardımlaşma ve hemcinsini destekleme içgüdüleri gibi doğal ve dinsel motiflerle kurulduğunu; üyelerinin özel yararını korumayı amaçladığını hatırlatan Papalık, bu kurumların da ayrı ayrı ortak yarara hizmet ettiğini belirterek varlık nedeni ortak yararı korumak olan devletin kooperatiflere, meslek birliklerine ve dinsel kurumlara müdahalesinin yersiz olduğunu vurgulamaktadır.

Bu vurguyu anlamak için, 1866-71 yılları arasında katolik iki devlete (Avusturya-Macaristan ve Fransa) karşı kazandığı iki savaş sonunda, asli unsuru protestanlardan oluşan Alman Ulus-Devletini kuran Bismarck’ın 1870’li yıllarda ülkedeki katoliklere, katolik kiliselerine ve Vatikan’a karşı yürüttüğü “Kulturkampf” (Kültür Savaşı) göz önünde bulundurulmalıdır. Bilhassa dini evlilik kurumunu, kilise okullarını ve katolik din adamlarını hedef alan politikalar bu sahalarda o zamana dek monopolü elinde tutan Kilisenin tepkisini çekmektedir. Öte yandan, Almanya’da ilk kez kurulan ulusal parlamentodan da aldığı meşruiyetle kapsamlı bir yasama faaliyetine girişen yeni Ulus-Devletin bu politikası ciddi bir merkezîyetçiliğe yol açmaktadır.

Rerum Novarum’u özetleyecek olursak; özellikle bireyin, ailenin korunması amaçlanmakta, bunun yanısıra dini kurumları, işçi birliklerini, fikir klüplerini, sendikaları hedef alan devlet müdahalelerine karşı çıkılmaktadır. Liberallere karşı sosyal devlet ilkesi önerilmekte, insanın sosyal yanı vurgulanmakta; sosyalistlere karşı

da bireyin ve ailenin kutsallığı, sivil toplumun rolü vurgulanmaktadır. Papa Leon'un subsidiarity ilkesiyle benzerlik taşıyan ifadelerde Kardinal Ketteler'den esinlendiği düşünülmektedir.⁴

2. *Quadragesimo Anno (1931)*

Rerum Novarum, subsidiarity ilkesine benzer ifadeler taşımakla birlikte, ilke ilk kez Quadragesimo Anno bildirgesinde açıkça yer almıştır. Rerum Novarum'un kırkıncı yılı münasebetiyle yayınlanan bu bildiğe de aynı temellerden hareketle dönemin toplumsal sorunlarını ele almaktadır. Bildirgede subsidiarity ilkesine birey, toplum ve devlet arasındaki yetki ve görev bölüşümünü irdeleyen "yeni toplum düzeni" başlığı altında açıkça yer verilmektedir.

Subsidiarity ilkesinin 1931 tarihinde yayınlanan Quadragesimo Anno bildirgesinde ortaya konması bir rastlantı değildir. İki dünya savaşı arasındaki "gergin" dönemde, birey ve toplum totaliter ideolojilerin tehdidi altındadır: komünizm, faşizm ve nazizm. Öte yandan vahşi kapitalizm gelir dengesizliğine ve toplumsal sefaletle yol açmakta ve devrimci komünist eğilimleri kamçulamaktadır. Hem siyasal hem de ekonomik koşullar, güç yoğunlaşmasını kolaylaştırarak bireylerin ve (alt) toplumsal grupların ezilmesine yol açacak cinstendir. Bir dönem komünist totaliterizm kâbusu yaşayan İtalya faşist totaliterizme teslim olmuştur, Almanya ise naziler tarafından fethedilmektedir.

Ulusun varlığının ve güvenliğinin ancak güçlü bir devlet bünyesinde sağlanabileceği, güçlü devletin kurulması için ise bireyci liberalizmin ve ara grupların etkisiz hale getirilmesi gerektiği düşüncesi yaygınlaşmaktadır. Mussolini'nin faşist devletindeki meslekî örgütler (korporasyonlar) ve iktidarının ilk yıllarında Vatikan'la yaptığı ittifak bizi yanıltmamalıdır. Bunlar, gerçek etkisi olmayan ve iktidarın meşruiyetinin kabul edilmesini sağlamaya yönelik birer taktikten ibarettir (İnaç-Erdoğan, 2004: 65). Mussolini'nin kendi ifadesiyle "Her şey devlet içinde, devlete karşı hiçbir şey; devlet dışında hiçbir şey." (Aktaran Göze, 1989: 331) Faşizm, sadece siyasal hayatı değil kişilerin tüm davranışlarını içine alan, kişiye özel bir alan bırakmayan bir rejimdir. Bireyleri ve grupları ancak geçici değerler saymakta, devleti mutlak değer olarak görmektedir. Yurttaşlara beşikten mezara kadar tüm varlığı boyunca yön vermeyi öngören faşist devlet sosyal, siyasal ve ahlaki değerlerin tümünün yaratıcısıdır. Faşizm bu özellikleriyle bir dini andırmaktadır (İnaç-Erdoğan, 2004: 64; Göze, 1989: 346).

Bu totaliter eğilimler karşısında kendi varlığını da tehdit altında gören Kilise si-

⁴ 1848-1849 Frankfurt Millet Meclisinde de milletvekili olarak yer alan Kardinal Ketteler, 17 Eylül 1848 tarihli bir seçim bildirgesinde devletin belediyelere yardım etmesini "droit subsidiaire" olarak, yani ikincil olmakla birlikte, hem bir görev hem de bir hak olarak değerlendirmektedir. Ancak devlet müdahalesi gereken düzeyi aşarsa bu bir despotluk olur (Millon-Delsol, 1993: 127). Ketteler bir başka yerde de şöyle demektedir: "Devlet-altı birimler olan birey, aile, belediye vb. arasında her alt düzey kendi alanında serbestçe hareket edebilmeli, kendi kararlarını verip kendi kendisini yönetebilmelidir. Ancak alt düzey kendi amacına kendisi ulaşamıyor ya da varlığını tehdit eden bir tehlikeyi savuşturamıyorsa üst düzey devreye girer. Alt düzeyin özgürlüklerinden ve kendi kendisini yönetme hakkından üst düzey için yapacağı fedakarlık üst düzeyin üstlendiği görevin gerektirdiği ölçüyle sınırlıdır." (Ferber, 1948: 63)

yasal yönden komünizme ve faşizme karşı bireysel özgürlükleri ve ara toplumsal yapıların var olma haklarını savunan, ekonomik yönden de gelir dengesizliğine ve sefaletle karşı birey onurunu korumayı öngören ve sömürüyü önlemeyi amaçlayan bir söylemi Quadragesimo Anno ile ortaya koymuştur. Bildirgede subsidiarity ilkesine açıkça yer verilmesinde ise, Heinrich Pesch'in toplumsal ekonomi alanında geliştirdiği "devletin müdahalelerini ancak zaruret alanına sınırlayan" görüşlerinin Pesch'in öğrencilerinden olan ve Quadragesimo Anno'nun yazımına katılan Gustav Gundlach ve Oswald von Nell-Breuning tarafından kilise doktrinine aktarılması belirleyici rol oynamıştır (Kuttenkeuler, 1998: 29).

Bildirgede, Yeni Toplum Düzeni başlığı altında bir yandan yaşamın her alanında egemen olan bireyselci düşünceden diğer yandan devletin aşırı müdahaleciliğinden yakınılmaktadır. "Bireyselci düşünce etkilerini öyle hissettiriyor ki bir zamanların çeşitli toplumsal yapılardan oluşan girift ve zengin toplumsal yaşamı son derece yıprandı ve yok olma derecesine geldi; geriye sadece birey ve devlet kaldı. Üstelik bu, devletin de zararına oldu. Çünkü devlet, yerini aldığı toplumsal yapıların artık altından kalkamayacağı bütün bu sorumluluklar sonucu olarak aşırı bir yüküle köşeye sıkıştı."

Bildirgede daha sonra birey-toplum-devlet arasında işbölümü ilkesi olarak subsidiarity ilkesi önerilmektedir. "Tarihin açık olarak ortaya koyduğu gibi, yeni koşullarda eskiden (daha) küçük topluluklar tarafından yerine getirilen ödevler şimdi artık sadece (daha) büyük topluluklar tarafından yerine getirilebilmektedir; bununla birlikte şu en üstün sosyal felsefe ilkesi her zaman için değiştirilmeden ve saptırılmadan uygulanmalıdır: Bireyin kendi girişimi ve kendi gücüyle yapabilecekleri ondan alınarak topluluk işlevleri arasına alınamayacağı gibi, (daha) küçük ve alt düzeydeki toplumsal yapıların yerine getirebilecekleri işler için daha büyük ve üst düzeydeki toplulukların müdahale etmesi de hakkaniyete aykırıdır. Böyle bir müdahale toplum düzenine zarar verir. Her toplumsal eylem, kavramsal olarak ve doğası gereği ikincildir (sözcüğün tam anlamıyla subsidiar); toplumsal bünyenin üyelerini desteklemeli, kesinlikle onların yerine geçmemelidir. Devlet alt düzeyde görülebilecek işleri daha küçük topluluklara bırakmalıdır. Böylece devletin kendisi de önderlik, düzenleme, denetim gibi yönleriyle sadece kendi yetki alanına giren işlere müdahale için daha özgür ve daha etkili müdahaleye hazır olacaktır. Devlet gücünü elinde bulunduranlar şundan emin olmalıdırlar ki değişik toplumsal düzeylerdeki çoğulcu yapı subsidiarity ilkesinin sıkı bir uygulanmasıyla ne kadar iyi gözetilirse toplumsal otorite ve üretkenlik de o kadar güçlü olur; devletin de işleri daha iyi gider."

Bir dönem Batı Almanya Cumhurbaşkanlığı da yapan protestan kamu hukuku profesörü Roman Herzog, Katolik Kilisesinin totaliter bir dönemde, bireye yakın yapıların otonomisine vurgu yaparak devlete karşı kendi varlığını da korumayı amaçladığına dikkat çekmektedir. Hristiyan toplumunda bireylerin manevi yaşamlarının düzenlenmesinde kilisenin belli bir rolü vardır. Herzog'a göre, Kilise bir yandan bu işlevini öne sürerek kendi otonomisini korumayı amaçlamakta, diğer yandan da bi-

reye yakın kurumların önceliğini vurgulayarak -kendisini de bireye devletten daha yakın bulduğu için- önceliğinin tanınmasını istemektedir (Herzog, 1963: 399-423).

Kilise, “kişiliğin korunması” ve “dayanışma” ilkeleriyle birlikte toplum öğretisinin üç temelinden biri olarak tanıdığı (“bireye yakınlık” anlamındaki) “subsidiarity” ilkesine daha sonraki dönemde de başta 1961’deki “Mater et magistra”, 1963’teki “Pacem in terris” ve 1991’deki “Centesimus annus” bildirgeleri olmak üzere pek çok belgede yer vermiştir.

III. Subsidiarity (İkincillik/Yardım) İlkesinin İçeriği

Katolik kilisesinin söyleminde yer alan şekliyle subsidiarity ilkesi bir sosyal felsefe ve etik ilkesidir. Toplumsal ve siyasal yaşamın her alanında bireyin ve bireye yakın toplumsal birimlerin eylem alanlarının ve eylem önceliğinin korunmasını amaçlamakta, üst birimlerin sadece alt birimlerin yetersiz kaldığı alanda ve oranda harekete geçmesini öngörmektedir.

Subsidiarity ilkesi daha yakından incelendiğinde şu değerlendirmeler yapılabilir:

Öncelikle katolik kilisesine göre subsidiarity ilkesi bir evrensel (genel geçerliği olan) sosyal felsefe ilkesidir. Bunun anlamı, ilkeye toplum yaşamının her alanında, yani siyaset, ekonomi, eğitim vb., geçerlik tanınmasıdır. (von Nell-Breuning, 1962: 826; Herzog, 1987: 3564)

Bu evrensel (genel geçer) sosyal felsefe ilkesi, temellerini doğal hukuktan almaktadır. Doğal hukuk, siyasal toplum öncesinde ve üstünde doğadan ya da tanrıdan kaynaklanan bir düzenin varlığını kabul etmekte, mevcut toplumsal ve siyasal yapının bu düzeni gözetmesini istemektedir. Kiliseye göre, insan, doğası gereği topluma üstündür. Hem oluş olarak toplumdaki öncedir, yani insan birincil ve asıl, toplum ise ikincildir, çünkü toplum bireylerden oluşur. Hem de topluma göre önceliklidir, çünkü akıl ve irade sahibi olan insandır, toplumun bireylerin iradelerinden soyutlanabilecek bir iradesi yoktur. Ancak bu doğal üstünlük bizi bireyciliğe götürmemelidir, çünkü insan yine doğası gereği toplum içinde yaşamaya eğilimlidir. İnsanın ruhsal gelişimi ancak kişilerarası ilişkilerde, yani toplumda gerçekleşebilir. Bir başka ifadeyle, “birey”den “kişi”ye geçiş ancak toplum içinde mümkündür (Ferber, 1946: 6-7). Kişi etrafında şekillenen toplumsal yapılar aslında kişinin doğasının mükemmelleşmesini sağlamaktadır. Bu yapılar önce aileden başlayarak yerel yakınlık temelindeki mahalle, belediye, il, bölge gibi düzeylerden ya da mesleki yakınlık temelindeki dernek, sendika ve benzeri yapılardan devlete kadar uzar. Böylece en alta insanın, en üstte insanlık aleminin yer aldığı bir piramit ortaya çıkmaktadır (Kuttenkeuler, 1998: 35).

Subsidiarity ilkesi bir yandan bireyle bu çeşitli toplumsal yapılar arasındaki ilişkileri diğer yandan da bu toplumsal yapıların kendi aralarındaki ilişkileri birey ve bireye en yakın birimler yararına düzenlemeyi amaçlamaktadır. Çünkü, birey toplumun kurucusu, taşıyıcısı ve kuruluş gayesidir. Öte yandan, üst toplumsal ve siyasal yapıların alt birimler yetersiz kaldıkça ve onların yetersiz kaldığı alanlarda işlevde bulun-

mak amacıyla ortaya çıktığı da dikkate alınırsa üst birimlere sadece kuruluş amaçlarıyla orantılı yetki öngörülmesi doğaldır.

Subsidiarity ilkesinin konu aldığı alt ve üst düzey yapıların belli bir oranda kesişmeleri gerekir. Gerçekten de subsidiarity ilkesi, çeşitli alanlarda üyeler, görev alanları ve coğrafi konum bakımından tam olarak örtüşen yapılardan oluşan piramidik bir yapıyı ön görmektedir. Örneğin bir bölge yönetiminin kendi sınırları içinde yer almayan bir belediyeyle ilişki kurması pek olası değil. Dolayısıyla subsidiarity ilkesinde coğrafi yönden ve üyeleri açısından iççelik koşulu var. Öte yandan, üyelerin homojenliği kadar görev alanlarının da homojenliği gerekiyor. Yani iki ayrı yapı birbirlerine ancak ikisinin de ortak görev alanına giren işlerde yardım edebilir. Örneğin fırıncılar derneği üyeleri aslında belediyenin sakinleri de olduğu halde belediyeyi hastane yapma görevinde yerine geçemez.

Subsidiarity ilkesi, her iki düzeyin de müdahalesine açık görev alanları için sözkonusudur ve bu alanlarda alt birime öncelik tanınmasını ön görmektedir. Alt düzeyin önceliği ifadesi, üst düzeyin görevlerinin de alt düzeylere verilmesi şeklinde anlaşılmalıdır. Bu görev dağılımını ve subsidiarity ilkesinin nasıl işlediğini balıkçılıkla geçinen bir kıyı kentinde balıkçıların biraraya gelerek kurduğu “Balıkçılar Birliği” ile kentin yerel yönetimi arasındaki ilişkiler üzerinde örnekleyebiliriz: Balıkçılar Birliği, yerel yönetimin müdahalesi olmaksızın üyeleri yararına bir yardımlaşma ve dayanışma fonu kurabilir ve işletebilir. Büyük projelerin yapılmasını ve takibini, önemli parasal kaynak aktarımını gerektiren bir yatırım olan “balıkçı barınağı yapmak” ise yerel yönetime düşen bir görevdir. Öte yandan balıkçıların çalışma şartları ve su ürünlerinin pazarda değerlendirilmesi konusunda hem Balıkçılar Birliği hem de kent yerel yönetimi eylemde bulunabilir. Balıkçılar Birliği, bu mesleğin çalışma şartlarını yerel yönetimden daha iyi bilir, dolayısıyla çalışma şartlarının belirlenmesi, çalışma saatlerinin ayarlanması, meslek ahlakı ilkelerinin belirlenmesi ve denetlenmesi bu Birliğe bırakılmalıdır. Ürünlerin pazarda değerlendirilmesi de Birlik gözetiminde olabilir. Ancak yerel çıkarların ve genel kuralların gözetilmesi açısından bu alanda yerel yönetimin müdahale etmesi gündeme gelebilir. Örneğin ürünlerin sağlık şartlarına uygunluğunun yerel yönetim veterinerince denetlenmesi ya da çalışma şartlarına ve pazar kurallarına uyulup uyulmadığının yerel yönetim zabıtalınca denetlenmesi gibi. Bu ortak eylem alanında öncelik mümkün olduğu ölçüde bireylere daha yakın olan birime ait olmalıdır.

Subsidiarity ilkesini incelerken üzerinde durulması gereken bir diğer husus da ilkenin *negatif* ve *pozitif* olarak adlandırılan bileşenleridir (Kuttenkeuler: 30). Subsidiarity ilkesinin negatif bileşenine göre üst yapılar bireyin ve bireye yakın alt yapıların kendi imkanlarıyla yapabildiği işlere müdahale *etmemeli*, alt düzeyde yapılabilen işleri *üstlenmemelidir*. Bu, özgürlükçü bir yaklaşımdır. Subsidiarity ilkesinin pozitif bileşenine göre ise birey ve bireye yakın alt yapılar yetersiz kaldığında üst yapılar devreye *girmeli*, müdahale *etmelidir*. Bu, dayanışmacı bir yaklaşımdır. Ancak üst düzeyin müdahalesi alt düzeye yardımla sınırlı olmalı, onun yerine geçmemelidir. Üst düzey, alt

düzeğin o işi yeniden kendi başına yapacak düzeye gelmesine yardım etmeli, alt birim yeterlilik kazandığı andan itibaren hemen geri çekilmelidir. Bu da subsidiarity ilkesinin dinamik bir ilke olduğunu göstermektedir. Buna göre, eylem alanları gelişen koşullara göre sürekli olarak yeniden tanımlanmalıdır.

Subsidiarity ilkesine göre üst düzeyin eyleme geçmesinde ölçüt, etkililik “Effizienz” ilkesi değil de gereklilik “Erforderlichkeit” ilkesi olmalıdır. Gereklilik ilkesi üst düzeyin sadece gerekli olduğunda müdahalesini öngörür. Oysa etkililik ilkesi üst düzeyin daha etkili olarak yerine getirebileceğı her görevi üstlenmesini öngörür. Ancak üst birimlerin teknik donanım ve insan kaynakları bakımından alt birimlere karşı her zaman için daha avantajlı konumda olacağı açıktır. Alt birimlerin yapabildiğı işleri üst birim daha iyi yapıyor diye üst düzeylere aktarmak merkeziyetçi bir yapılanmaya yol açar ve toplumun sömürülmesiyle sonuçlanır. Aynı şekilde “alt birimin daha iyi yapabildiğı işler alt düzeyde kalmalı” ifadesi de yanlıştır. Subsidiarity ilkesinde sadece teknik mükemmellik ya da mutlak etkililik aranmamaktadır; bireylerin katılımı ve sorumluluk bilincinin artması, mükemmellik ve etkililik açığını kapatır. Zaten amaç, alt birimlerin olgunlaştırılması ve yeteneklerini ortaya koymalarının sağlanmasıdır (Kuttenkeuler: 32-33).

Görüldüğü gibi subsidiarity ilkesi bireysel özgürlük ve toplumsal dayanışma arasında denge sağlamayı amaçlayan, devlete karşı da bireyi ve sivil toplumu koruyan bir ilkedir.⁵ Totaliter eğilimlere karşı çeşitli düzeylerde örgütlenmiş çoğulcu bir toplum modeli ortaya koymaktadır. Bir başka ifadeyle, gücün yozlaşmasına karşı koymak, bireysel ve toplumsal özgürlükleri korumak için geleneksel yatay kuvvetler ayrılığına ek olarak bir de dikey kuvvetler ayrılığı önerilmektedir. Subsidiarity ilkesi, devleti sınırlar ama zayıflatmaz; bilakis devleti esas işlerine döndürerek daha da güçlendirir.

Devletin bütün yetkileri ele geçirmesine karşı görünen bu ilke devletin her alanda yayılması “omnipotence” ile de sonuçlanabilir. Çünkü birey ve toplum yetersiz kaldığında devlet ön plana geçebilir ya da devletin birey ve toplum yararını daha iyi gözeticeğı savıyla sivil toplum geri plana itilebilir. Dolayısıyla subsidiarity ilkesinin nasıl uygulanacağı ayrıntılı düzenlemelere bağlıdır. İlkenin kendisi bir felsefe ilkesidir, toplumsal ve siyasal yapıdaki yetki ve görev bölüşümü hakkında somut bilgi vermez, bunun için pozitif hukuktaki düzenlemelere bakmak gerekir.

Sonuç ve Değerlendirme

Kilisenin tanımladığı şekliyle subsidiarity ilkesinin liberalizmin bir başka şekli olduğunu düşünmek yanlıştır. Subsidiarity tanımlaması, liberal teoriden toplumsal ve siyasal hiyerarşide “bireyin önceliğı” düşüncesini almakta, ancak buna organik teo-

⁵ Subsidiarity ilkesinin önemli bir işlevinin bireyseldir kapitalizme karşı toplumsal dayanışmayı savunmak olduğu daha önce de söylenmişti. Gerçekten de subsidiarity ilkesi kilisenin toplum öğretisindeki dayanışma ilkesinden soyutlanarak değerlendirilemez. Alman literatüründe bu durum “keine Subsidiarität ohne Solidarität” deyimiy-le ifade edilmektedir. Zaten subsidiarity ilkesinin pozitif bileşeni de birey ve alt birimler yetersiz kaldığında üst birimlerin yardımını öngörmektedir.

ride üzerinde durulan, “bireyin ait olduğu ara yapılar”ı da katmaktadır. “Üst” yapıyı “ara” ve “alt” düzeylerden üstün gören organik teoriden farkı, öncelik sıralamasını alttan üste, bireyden devlete doğru yapmasıdır. Siyasal otoritenin rolünü “müdahale etmemekle” sınırlayan liberal teoriden farkı da siyasal otoriteye gerektiğinde “tamamlayıcı, destekleyici yardım amacıyla müdahale” yükümlüğünü getirmesidir.

Burada üzerinde durulması gereken nokta zaten liberal düşünce ile kilise öğretisinin birebir örtüşüp örtüşmediği konusu değildir. Subsidiarity ilkesi, ictimai veya dini aidiyeti ön plana çıkaran muhafazakar düşüncenin, totaliterizme karşı bireyci düşünce ile yaptığı işbirliğini belgelemesi açısından özel anlam taşımaktadır. Bu durum, subsidiarity ilkesinin Avrupa Birliği’nin kuruluş döneminde sadece üye ülkelerdeki egemenlikçileri değil, liberalleri ve muhafazakârları/hristiyan demokratları da Avrupa bütünleşmesi projesine entegre etmek için kullanılan anahtar kelime olarak ortaya çıkışı konusunda da bize bir fikir verebilir.

Dikkat çekmek istediğimiz bir başka konu, subsidiarity ilkesinin doğuşuna zemin hazırlayan, totaliter devletle din müessesesi arasındaki çatışmadır. Totaliter devletin, bireyi tam olarak etkisi altına almak için bireyin bağlı olduğu grupları ortadan kaldırmayı amaçlamış olması farklı değer sistemleri arasındaki rekabetin ilginç bir örneğidir. Totaliter devletin “din olma” iddiası, Devletle Kilise arasındaki kapışmada açıkça ortaya çıkmaktadır. Ara grupların, sivil toplum kuruluşlarının ve dini kurumların/cemaatlerin devletten bağımsız bir özgürlük ve hareket alanı oluşturma çabası her zaman için kuşkuyla karşılanacaktır.

Subsidiarity ilkesi, savaş sonrası dönemde doğal hukukun yeniden zirveye çıkması sonucu toplumsal çoğulculuğu (yerel yönetimler, meslek birlikleri) ve federalizmi savunanlar tarafından devlet gücünü ve merkezîyetçiliğini zayıflatmak amacıyla gündeme getirilen bir kavramdır. Özellikle refah devleti yaklaşımı ve devlet müdahalesinin savaş sonrası kalkınma hamlesinde vazgeçilmezliği sonucu devletin gerekliliği bilindiği halde, devletin egemenlik ve genelliğinden kaynaklanan imtiyazlı öncülüğünü aşmak, kapalı bir sistem ve tekdüze bir yapı olan devletin yerine çok katmanlı bir toplumsal çoğulculuğu ikame etmek amacıyla kullanılmıştır (Herzog, 1963: 399). “Mutlak egemenlik” teorisi üzerine inşa edilen ve kendisini fazlasıyla abartan modern devlete karşılık subsidiarity ilkesi siyasal iktidarın tanrısal bir lütuf olmadığını ve iktidar sahiplerine yukarıdan aşağıya değil aşağıdan yukarıya, yani halk tarafından ve sadece halka hizmet etmek amacıyla emanet edildiğini hatırlatmaktadır (Höffe, 1994: 49-67). Meşruiyetini ulus egemenliğinin kullanılması ve insan haklarının korunması gibi “birey merkezli” görevlerden alan devletin, varlık nedenine sırt çevirmemesini istemektedir. Subsidiarity ilkesinin “genetik” özelliği olan “üst yapıya güvensizlik”, Avrupa Birliği bünyesindeki kullanımında da ortaya çıkacak, üye devletlerin ve devlet altı yönetimlerin Avrupa Birliğine karşı kuşkularının bir ifadesi olarak kurucu sözleşmede subsidiarity ilkesine yer verilecektir.

Kaynakça

- Burns, Edward McNall, *Çağdaş Siyasal Düşünceler 1850-1950*, Çeviren Alaeddin Şenel, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1984.
- Canatan, Bilal, *Düşünce Tarihinde, Kamu Hukukunda, Avrupa Birliği'nde Yerellik İlkesi*, Galerî Kültür Yayınevi, Ankara, 2001.
- DTM, *Avrupa Birliği ve Türkiye*, 5. Baskı, Ankara, 1999.
- Ferber, Walter, *Föderalistische Hefte*, Merk&CO., Konstanz am Bodensee, 1948.
- Göze, Ayferi, *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*, 5. Bası, Beta, İstanbul, 1989.
- Herzog, Roman, "Subsidiaritätsprinzip und Staatsverfassung", *Der Staat*, 1963, s. 399-423.
- Herzog, Roman, "Subsidiaritätsprinzip", *Evangelisches Staatslexikon*, 3. Auflage, Kreuz Verlag, 1987, II. Cilt, s. 3564.
- Höffe, Otfried, "Subsidiarität als Staatsphilosophisches Prinzip", in *Subsidiarität, Ein interdisziplinäres Symposium (1993)*, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, 1994. s. 49-67.
- İnaç, Hüsamettin - Erdoğın, Selami "Toplumsal bir ideoloji olarak Faşizm: Sosyo-politik bir analiz", *Liberal Düşünce*, Sayı 35, Yaz 2004, s. 61-71.
- İnan, Kamran, *Devlet İdaresi*, 4. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 1998.
- Karlık, S. Rıdvan, *Avrupa Birliği ve Türkiye*, 5. Baskı, Beta, İstanbul, 1998.
- Katholische Tat-Verlag, *Die Enzyklika Leos XIII "Rerum novarum" über die Arbeiterfrage und Die Enzyklika Pius XI "Quadragesimo anno" über die Gesellschaftliche Ordnung, ihre Wiederherstellung und ihre Vollendung nach dem Heilsplan der Frohbotschaft zum 40. Jahrestag des Rundschreiben Leos XIII "Rerum Novarum"*, Köln, 1931.
- Keleş, Ruşen, *Kentbilim Terimleri Sözlüğü*, 2. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 1998.
- Koselleck, Reinhart, "Begriffsgeschichte und Sozialgeschichte", *Historische Semantik und Begriffsgeschichte*, editör: Reinhart Koselleck, Stuttgart, Klett-Cotta, 1979, s. 19-42.
- Kuttenkeuler, Benedikt P., *Die Verankerung des Subsidiaritätsprinzips im Grundgesetz*, Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main, 1998.
- Les éditions des Journaux officiels, *L'organisation décentralisée de la République* Paris, 2003.
- Millon-Delsol, Chantal, *L'Etat subsidiaire*, PUF, Paris, 1992.
- Stierle, Karheinz, "Historische Semantik und Geschichtlichkeit der Bedeutung", *Historische Semantik und Begriffsgeschichte*, editör: Reinhart Koselleck, Stuttgart, Klett-Cotta, 1979, s. 175-190.
- Von Nell-Breuning, Oswald, "Subsidiaritätsprinzip" in *Staatslexikon von der Görres-Gesellschaft*, 1962, 6. Cilt, s. 826-833.